

ня нових, дорогих і вищих способів продукції, інтензивніших способів господарства, не поліпшали добробуту широких мас, навіть не можна сказати, щоб дуже причинялися до піднесення добробуту самої панської верстви. Вони служили тільки до збільшення розкоші, блиску, виставости, субтельности шляхетсько-польського життя» [4, 232 – 233].

Несприятливий вплив на розвиток польської економіки справив відтік з країни повновартісної грошової маси є постійне псування монет. Вартість грошей різко впала. Великих збитків для грошового обігу завдала емісія мідних шелягів, випущених в 1659 р., і злотівок (тинфів), які карбувалися з 1663 р. Ця монета, номінальною вартістю 30 грошів важила 6,729 г, у тому числі 3,364 г чистого срібла, що, з огляду на вартість цього дорогоцінного металу на ринку, становило лише 40% номінальної вартості. Реальна вартість злотківки не перевищувала 12 грошів. Легенда аверсу цієї монети вказувала на її кредитний характер: на ньому містилась монограма короля Яна II Казимира – «ICR» (Ioannes Casimirus Rex), навколо якої – кругова легенда у двох рядках – «DAT. PRETIUM. SERVATA. SALUS / POTIORQ3. METALLO. EST.» (Вартість цієї монети надає порятунок держави, що є дорожчим, ніж вартість металу) [12, 141].

Примусовий курс, встановлений урядом на знецінену монету, потягнув за собою збільшення підробок попередньої повноцінної монети. Таким чином, виникло роздвоєння грошової системи, що негативно відобразилось на промисловості і торгівлі [1, 310]. Зокрема, ярмарки, що раніше мали велике значення як для місцевої торгівлі, так і для торгівлі в масштабах всієї країни і залучали іноземних купців, різко скоротили свої обороти.

Отже, друга половина XVII ст., згідно із загальною періодизацією, в історії Речі Посполитої визначена як початок періоду кризи і занепаду. Показником регресу, прискореного спустошливими війнами і феодалною анархією в країні, стало зменшення населення, занепад сільського господарства, міського ремесла і торгівлі. Скоротився польський експорт, імпорт предметів розкоші стимулював відтік повновартісної монети за кордон, торговельний баланс був пасивним, зростала інфляція. Всі наявні ознаки кризових явищ були характерні і для Волинського воєводства.

1. *История Польши: В 3 т. / Под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. – М., 1956. – Т. 1.*
2. *Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1953.*
3. *Зашикільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.*
4. *Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – 1995.*
5. *Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.*
6. *Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970.*
7. *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.*
8. *Архив Юго-Западной России. – Ч. 2. – Т. 2: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. – К., 1888.*
9. *Петришин Г. До питання формування мережі міст України XIV-XIX ст. (У європейському контексті) // Архітектурна Спадщина України. – Вип. 3. – Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – К., 1996.*
10. *Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992.*
11. *Торговля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина: Зб. док. і мат. / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1990.*
12. *Шуст Р. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К., 2009.*

О. В. Харсун

ХРИСТІЯНСЬКЕ ТА ІУДЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДНЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст. У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Віра завжди була впливовим чинником у системі суспільних відносин, а перетинання світоглядів часто породжувало конфлікти. Чим непохитнішими виявлялись ідеї, тим гострішим було протистояння. Правобережна Україна у XVIII ст., на жаль, також була ареною боротьби за віру, де перетнулися інтереси православних, католиків, уніатів та іудеїв. Це роз'єднувало суспільство, загострювало протистояння і вело до зіткнень, особливо в містах, адже тогочасне українське місто вміщувало представників різних конфесій.

Пропонована тема поки що не стала предметом спеціального дослідження, хоча в історіографії існують праці, які так чи інакше присвячені цій проблематиці. Зокрема це стосується доробку В. Антоновича, І. Каманіна, М. Крикуна, В. Марочкіна, В. Отамановського, В. Тхора, В. Шварумана. З огляду на це, метою статті є спроба проаналізувати розвиток міст Південного Правобережжя у вимірі двох світів: християнського та іудейського, взявши за основу соціально-економічний аспект.

Міста південного Правобережжя, що входили до Речі Посполитої, поділялися на приватні, королівські та державні. Деякі міста користувалися магдебурзьким правом, яке польські королі надавали з XIV ст. – до кінця XVIII ст. Зокрема у XVIII ст. такий привілей отримали Умань (1760), Сміла (1773), Черкаси (1791), Кальніболото (1792).

Міське населення умовно поділялося на 3 частини: патриціат (торгово-ремісничча частина), в руках якої перебувало управління містом, посіпство (середні верстви) та плебс (біднота) [1, 107]. Соціальна стратифікація населення міст мала наступний вигляд: господар (домовласник чи землевласник, як правило, шляхтич); купці та коморники; корчмарі та шинкарі; ремісники; челядь і прислуга; вільні люди (без чіткої професії); жебраки. Серед християн найбільше було челяді та прислуги, далі йшли вільні робітники, господарі-землевласники, ремісники, жебраки, найменше було купців [2, 224]. Натомість з євреями ситуація була дещо іншою. Найпоширенішими видами діяльності серед них було шинкарство. Далі – купці, комірники, ремісники, прислуга і біднота. Таким чином, євреї передусім займалися торгівельно-економічними справами та добре орієнтувалися в умовах ринку.

Водночас варто зважати й на поділ євреїв серед своєї общини (кагалу), керівництво якою перебувало в руках купців, лихварів і духовенства [3, 287зв., 288]. Так, в єврейській общині виділялися заможні: рабин, орендарі, крамарі, шинкарі, стільники, митники, інспектори та писарі. Їм прислужували шафарі (ключники), бакалярі (вчителі), кухарки, винники, банщики, ремісники (мірошники, шклярі, різники, коновали, позументщики (ювеліри), пекарі, кравці, шевці, дьогтярі), цирульники, особи без професії й убогі [4, 107].

Поділ на багатих і бідних свідчив про внутрішній розвиток общини, яка через замкненість, з одного боку, демонструвала ієрархічність єврейського суспільства, а з іншого – виступала єдиним фронтом. Міські євреї підпорядковувалися законом і владі того чи іншого населеного пункту. Однак функції нагляду в релігійно-обрядовій сфері виконувала винятково община, яка мала право застосовувати до порушників і різні міри покарання [5, 10]. Загалом євреї суттєво вплинули не лише на стан економіки міст у XVIII ст., але і краю в цілому, приносячи колосальні прибутки владі.

Переписи другої половини XVIII ст. засвідчують, що євреї становили близько 3,75% від загальної кількості

населення (у Київському воєводстві – 3,7%, у Брацлавському – 3,8%) [10, 214]. Стосовно християн, то їхня кількість була відносно сталою і в більшості випадків відповідала зміні на зовнішні й внутрішні чинники розвитку. Слід також враховувати, що основна маса міського українського населення Правобережної України у цей час сповідувала уніатство. Так, 1792 р. у Київському і Брацлавському воєводствах було 2034 приходи, з яких лише 195 належали православним [6, 8].

Соціальна стратифікація міста залежала від правового статусу, яким воно було наділене. Згідно В. Отамановського, ще до введення магдебурзького права у містах південного Правобережжя існував самостійний міський устрій, заснований на звичаєвому та давньоруському праві [7, 126 – 127]. Правове становище міст залежало і від земельних прав міщан. З іншого боку, у XVIII ст. для Речі Посполитої міста перетворилися із воєнних на центри оподаткування, з яких збирали кошти і король, і феодалі. Оскільки шляхта через привілеї ухилялася від сплати податків, основний тягар лягав на плечі міщан. З отриманням магдебурзького права, міські жителі отримали і додаткові витрати на суд та адміністрацію. Більше того, за цим привілеєм, ремісники мали складати замкнену корпорацію – цехи, які також платили податки. Між тим, монополія праці у XVIII ст. почала гальмувати розвиток ремесел, відібравши головний стимул для вдосконалення – конкуренцію [8, 7]. Замість розвитку виробництва, цехи ворогували між собою, що призвело до нестачі товарів і відкрило ринок для іноземців.

Не сприяли покращенню економічної ситуації та ускладнювали торгівлю митні збори, які сплачували не лише на кордоні держави, але і на внутрішніх митницях: на кордонах воєводств, торговельних шляхах, що пролягали через міста і містечка. Кожен шляхтич і староста влаштовували відповідні застави на своїх землях. Аналогічно чинив і магістрат у межах своїх володінь [8, 10].

Конкурентами для християн у торговельних справах були передусім євреї. Маючи економічний такт і відчуття ринку, вони досить швидко зрозуміли причини, що знищують ремесло в місті і вчасно зуміли відгородитися від цього, ставши поза міською суспільною організацією, об'єднавшись під владою кагалів [8, 9], які визнавали над собою лише номінальну владу суду воєводи, а відтак, не були обтяжені тими податками, що сплачували християни. Міщани-християни не могли витримувати конкуренції з євреями у сфері торгівлі, тому починали займатися винятково хліборобством [3, 465].

Частим явищем другої половини XVIII ст. була і задача господарств в оренду (так звані посесії) [9, 7]. Цим у першу чергу користувалися євреї. Найбільш помітними серед орендарів були шинкари. Кожен власник у своїх містечках міг ставити 5–6 шинків [3, 373]. Сама шляхта не торгувала, оскільки вважала це не гідним свого статусу, а, відтак, запрошувала на службу євреїв, надаючи їм повну свободу дії. За законом 1765 р. виготовляти горілку мав право лише шляхтич [3, 353], тому продавав її, а точніше наймані їм євреї, у власних шинках. З наявних джерел видно, що прибутки від шинків, наприклад, у Черкаському старостві на 1736 р. становили – 40655 злотих, а на 1760 р. – 61995 злотих [3, 364]. Орендарям-євреям здавали не лише шинки, але й млини, сукновальні, право на виготовлення селітри, переробку хліба на горілку [3, 364зв.]. Крім цього, як зазначав Я. Охотський, здавали все, що називалось даниною і підлягало оплаті, а під кінець навіть те, чого більше ніхто не міг орендувати [3, 306].

Оскільки у XVIII ст. економіка регіону була нестабільною і лише євреям вдавалося відносно вдало протистояти цьому, постільки саме на них звернули свій погляд християни міст, надсилаючи скарги королю і звинувачуючи їх у причині свого тяжкого становища. Для того, щоб зрозуміти, яким чином влада реагувала на такі звернення населення, слід з'ясувати, якими правами володі-

ли євреї. Так, ще з XVII ст. їхні майнові права були досить широкими. Дозволялося купувати не лише будинки у містах, але і цілі населені пункти з правом карати його мешканців. Нерухоме майно часто отримували через пожалування чи заставу. Обмеження почалися з останньої чверті XVII ст., коли Конституція 1678 р. заборонила євреям володіти нерухомим майном, а від податків звільнялися лише ті євреї, які займалися землеробством.

Однак постійні скарги вимагали від влади більш рішучих дій. Незважаючи на те, що деякі шляхтичі, на службі яких євреї приносили прибутки, всіляко намагалися захистити своїх підданих, з кінця XVIII ст. уряд Речі Посполитої розпочав реформування єврейського побуту. Це знайшло своє відображення в чотирьох проектах: Андрія Замойського (1780 р.), Фадея Чацького (1788 р.), короля Станіслава-Августа та невідомого автора, проект якого знайшов В. Мацєєвський, надавши ймовірне авторство Боргіашу Пекарському [2, 225].

Автори проектів виходили з того, що причиною «шкідливої» єврейської направленості було їх невігластво. Тому на перший план у всіх проектах виходить питання релігії та освіти. За іудаїзмом визнаються такі ж права, що й за християнством. Євреям дозволяється вільно влаштовувати синагоги та молитовні як громадські, так і приватні. Заборонялося змушувати іудеїв до хрещення, але і останні не мали заважати хреститися. В проекті А. Замойського вимагалось, щоб євреї виказували повагу до християнських звичаїв та традицій, і не показувалися на вулиці під час церемоній церковних процесій.

Для поширення освіти, яка стає обов'язковою, передбачалось заснування приходських шкіл. Ф. Чацький пропонував спільні школи для християн та іудеїв, інші ставили за умову створення при синагозі єврейсько-польських шкіл. Мовою навчання була польська. Іврит міг бути лише мовою науки та церкви. Проекти також визначили коло доступних для євреїв професій: землероби, ремісники, купці. А. Замойський пропонував, щоб кагал надавав письмову довідку тому чи іншому євреєві стосовно його професії. За відсутності такого документу, особа мала залишити країну. Особливою захищеністю користувалися євреї-землероби. Вони звільнялися від податків на 10 років, а равини, в общині яких з'являлися представники цієї верстви, кожні 3 роки отримували винагороду.

Щодо торгівлі з'явився ряд обмежень. За проектом А. Замойського, євреї в містах за договором, з яким (містом) вони могли вести торгівлю, не повинні були оселятися поблизу базарів чи купувати будинки поряд з ними. До міст, що були закриті для поселень, вони могли приїздити в дні ярмарку. Зазнали змін і адміністративно-правові повноваження. Євреї не повинні були допускатися на посади, пов'язані із фінансами та в економії панських господарств. В адміністративному відношенні мали поділятися на громади та гміни за проектом короля та Б. Пекарського. Гміни підкорялися повітовим та міським властям. Ф. Чацький пропонував об'єднати їх з християнськими общинами, але в реальному житті ні ті, ні інші до об'єднання не прагнули. У судовому праві євреї зрівнювалися з християнами. Спеціальною інстанцією для іудеїв залишався суд равина, де розбиралися сімейні справи [10, 226–227].

Всі чотири проекти так і не задовольнили суспільство. Християни залишилися невдоволені повнотою прав євреїв та контролем останніх над торгівлею, що зберігався і надалі. Проти проектів були налаштовані й євреї, оскільки їх намагалися позбавити найліпшого способу прибутків – шинкарства. Попри те, що всі проекти прагнули урівняти євреїв у правах із християнами, жоден з них так і не був затверджений сеймом [2, 229].

Таким чином, XVIII ст. для Речі Посполитої в цілому, і південного Правобережжя зокрема – неоднозначний період. Криза політичного та економічного життя, в якому опинилася держава, вимагала рішучих і дієвих

змін, яких, на жаль, влада не могла зробити в силу внутрішніх і зовнішніх обставин. Феодальна система, що повністю себе віджила, поступово змінювалася капіталістичними відносинами, які повільно впроваджувалися, попри намагання шляхти залишити все в незмінному стані. Водночас у місті, що уособлювало собою центр економічного і духовного життя, виявилось достатньо місця для співіснування двох світів: християнського й іудейського, які безсумнівно впливали один на одного. Поступово пристосовуючись до сумісного проживання, вони ділили спільний простір, закладаючи тим самим підґрунтя економічного розвитку для наступного періоду взаємин.

1. Тхор В.І. Про органи управління в містах України другої половини XVII – XVIII ст. // *Укр. істор. журн.* – 1975. – № 12.
2. Каманин И. Статистические данные о евреях Юго-Западного края во второй половине прошлого века (1765 – 1792) // *Архив Юго-Западной России.* – Ч. 5. – Т. 2. – Вып. 1. – К., 1890.
3. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-5624. – Оп. 1. – Спр. 204.
4. ДАЧО. – Ф. Р. – 5624. – Оп. 1. – Спр. 182.
5. Шваруман В. Еврейская жизнь в Украине. – Умань, 2005.
6. Перковский А.Л. Народонаселение Украины в XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1968.
7. Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV – XVIII вв. и Магдебургское право // *Вопросы истории.* – 1958. – № 3.
8. Антонович В. О промышленности Юго-Западного края XVIII в. – К., 1873.
9. Приходько Е.С. Социально-экономическое развитие помещичьего хозяйства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Черновцы, 1956.

О. В. Черемісін

СУПЕРЕЧНОСТІ З ПРИВОДУ РОЗМЕЖУВАННЯ МІСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ХЕРСОНУ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Головним завданням сучасного українського державотворення є радикальна зміна системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ, основна мета яких полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи в один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління та формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і історичний, що дає змогу вивчати та аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані управлінська культура, технологія управління, свідомість людей, суб'єктивні права та обов'язки, законність, існуючий правовий порядок та інші.

Початок вивчення діяльності міського самоврядування у сфері благоустрою було покладено у XIX ст. і певне її висвітлення знайшло у працях Д. Горловського [1], А. Шмідта [2], А. Чіркова [3], які висвітлювали переважно у статистичному вигляді головні шляхи, якими розвивались органи міського управління. У контексті досліджуваної проблеми вони надзвичайно важливі, бо порушують гострі питання становлення міського життя того періоду. Варто також наголосити, що автори зібрили та вивчили дуже різноманітний за характером і змістом фактичний матеріал, причому із джерел, багато з яких для

нас уже недоступні, що підсилює цінність їхніх досліджень. Проте висновків і оцінок у їх працях майже не містилося.

У процесі формування радянської історіографії наукова проблематика, пов'язана з вивченням досвіду організації землеволодіння на місцевому рівні у дожовтневий період, мало цікавила дослідників, оскільки сам досвід був неактуальним для радянської системи місцевого самоврядування.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення історії Херсона. Досліджень, присвячених муніципальному землеволодінню дожовтневого періоду, відносно невелика кількість, і Херсону приділено дуже мало уваги. Окреме місце в історіографії проблеми посідають роботи Ю. Коник [4] і Л. Цибуленко [5].

Недостатнє висвітлення діяльності міського самоврядування у сфері землеволодіння, невивченість джерельної бази проблеми й важливість досвіду для розв'язання сучасних проблем муніципального життя стали однією з підстав для написання цієї роботи. Метою статті стала спроба вивчення та висвітлення розвитку міського землеволодіння, аналізу та практичної діяльності Миської Думи у досліджуваній період.

Визначальним напрямом ведення міського землевпорядкування стало наділення міста величезною кількістю міської землі 18 серпня 1782 р. [6, 2 – 4] у розмірі 40 тис. дес., що 1795 р. завірено землеміром Редільським (план і документи на землю зберігались у міському Магістраті, а Миською Думою були сплачені відповідні податки до казенної палати) [11, 36 – 43]. У грошовому еквіваленті це дорівнювало 7 млн. руб., що принесило щороку прибутку до міського бюджету від 43 до 53 %. Суб'єктом власності на землю вважалось місто, а міське самоврядування було визнане головним розпорядником земельних ресурсів. Таким чином, самоврядування стало розпорядником найбільшої земельної власності в Україні, лише декілька міст Середнього Поволжя могли конкурувати з Херсоном за кількістю міської землі, що одразу ж позначилось на муніципальній політиці [14, 89]. Якщо в інших містах Південної України (Миколаєві, Одесі) у кінці XVIII ст. з експлуатації земельної власності до міських бюджетів надходило від 15 до 30% прибутку, а головними напрямками розвитку благоустрою стали комерційна діяльність, ведення торгівлі, господарські розпорядження на користь купецтва та міщан, то у Херсоні головним напрямом розвитку благоустрою стала ефективна експлуатація земельних ресурсів.

Земельні ресурси використовувались міським самоврядуванням з метою здачі в оренду, оброчне утримання, облаштування пасовиськ, дач, пристаней, рибних ловель, будівництва млинів тощо. Не дивлячись на доволі великі земельні угіддя, міські громади все ж таки потерпали від її нестачі, за доповіддю О. Хорвата. Не вистачало херсонським міщанам плавнів між річками Дніпром та Конкою «для собственного отопления и квартирующихся войск», про що неодноразово доповідала Миська Дума казенній палаті та губернському правлінню. Після довгих переговорів ці плавні були юридично оформлені за державною казною, а херсонським громадам дозволили користуватися ними. У 1799 р. ці землі були відмежовані землеміром А. Холоділовим і віддані у користування міському управлінню [12, 36], а у 1815 р. віддані місту в оброчне утримання. Всього під плавні було відмежовано до казенної власності 7 тис. дес. землі, міському самоврядуванню дозволено було розпоряджатися 2447 дес. 1264 саж. за це з бюджету сплачувались щороку податки у розмірі 3751 руб. [13, 2 – 12].

Найголовнішою проблемою для міського самоврядування стала виразна зацікавленість губернського правління та поміщиків у херсонських землях, право на які доводилось постійно відстоювати. Так, наприклад, за розпорядженням П. Зубова від 24 червня 1796 р.,